

utmed åkern som nyssnämnde Erik skar säd på.” Erik kastade en sten och den tog så att Gise dog.

En vanlig orsak till konflikt var att hedern och äran hade gåtts förnär, ofta genom okvädingsord. I lokalsamhället hade (och har) äran stor betydelse för hur en människa behandlades av omgivningen. Från Vendels socken i Uppland finns en berättelse från 1630 som börjar med ett skämt men som övergår till en konflikt om heder och ära. Hans Larsson hade blivit så utskämd att han fortsatte konflikten med okvädingsord trots att Erik redan betalat böter.

Erik Olofsson i Bergby hade med putseri /på skämt/ igen låst en hemlighetsdörr, där inne Hans Larsson i Svartbäcke satt, var Erik Olofsson därför sak 3 mark.

Hans Larsson i Svartbäcke hade kallat Erik Olofsson i Bergby en besmansklump, så medan Erik Olofsson därför svarat och bötat och Hans talade på förlikt sak som på heder och ära går, vart han sak 40 mark.

DEN FÖRSTATLIGADE FEODALISMEN

Förändringarna under 1500-talet var betydande. Kyrkan försvann som stor jordägare, statsmakten stärktes, regionala maktcentra förlorade sin självständighet och en större del av adeln blev stats-tjänare. Men i grunden förblev samhället sig likt. Makten var fortfarande baserad på jordägande och adelns viktigaste privilegium – skattefriheten – fanns kvar. Omstruktureringen på det feodala systemets grund visar på elasticiteten och styrkan i detta system.

En definition av feodalismen som ett politiskt system skulle kunna betona den systematiska politiska splittringen under medeltiden och kalla denna feodal. Men den skulle också kunna betona ett utvecklat länsväsende, där herremannen har juridisk makt, och hävda att feodalism införs med grevskapen på 1500-talet i Sverige. Men jag använder, som de flesta forskare i dag, i stället en socio-ekonomisk definition av feodalism. Den var en struktur av sammanlänkade samhälleliga element i en fungerande helhet. Även med denna typ av definition kan betoningarna läggas olika.

Perioden från cirka 1500 till 1700 har kallats absolutism, främst med hänvisning till furstens ökade makt, eller organiserad feodalism, vilket avser den omorganisation som statens stärkta roll inom samhället medförde. Även termen senfeodalism har använts. Jag

Skattebetalning enligt Olaus Magnus. Kungens fogde står längst fram till vänster och bakom honom hans män. Skattebetalarna till höger räcker fram penningpungar. I kistan varor av något slag.

använder termen den förstatligade feodalismen, ett begrepp som betonar att den feodala makten alltmer förmedlades genom staten. Det kan också uttryckas som att av de två grundläggande komponenter jag inledningsvis angav som bestämmande för feodalismen, makten baserad på jordägande och privilegier garanterade av staten, kom den sistnämnda att få en allt större betydelse.

Statsapparaten

Utifrån betraktat och i jämförelse med andra länder förefaller Sverige att ha en blandning av folkligt inflytande och en allmän acceptans av statsmaktens åtgärder. Dessa till synes motsatta drag har en djup historia, även om skillnaden gentemot andra länder inte ska överdrivas.

Senmedeltidens bonderesningar i Sverige hade givit ett villkorligt stöd till riksföreståndarna. Resningarna hade inte vänt sig mot staten som sådan, utan i vissa fall till och med stött centralmakten mot politisk splittring. Detta omvandlades under de följande århundradena till en folkligt politisk linje där bönderna agerade med i huvudsak fredliga medel inom den starka statens ramar.

En sådan anslutning till en stark statsmakt förutsatte att staten hämtade legitimitet ur den folkliga basen. Staten utövade förvisso ett starkt skattetryck, och det förekom korruption och svindleri bland statens tjänare. Men gradvis utvecklades föreställningen om statsnyttan, där tjänstemännens relativa trohet var en förutsättning för att höga skatterna skulle gå till statens gemensamma uppgifter. Under 1600-talet gällde detta främst kriget.

Sverige övergick gradvis till att bli en starkare stat, i den mening att det fanns en fungerande administration som kunde genomföra beslut, och ett folk som, om än motvilligt, påtog sig vissa samhällsliga förpliktelser. Inte heller denna folkliga trohet ska överdrivas. Staten fick en ökad kontroll över skatteuppbörden, men det var långt kvar till en allmän laglydnad. Inför lagar som bönderna uppfattade som felaktiga fanns det en utbredd ohörsamhet, men så är det också i dag.

Medeltidens statliga administration var rudimentär. Någon fast huvudstad fanns inte. Den centrala administrationen följde regenten, samtidigt som kyrkan fungerade som en stat i staten. Större delen av landet var bortförlänat och stod utanför centralmaktens kontroll.

Under Gustav Vasa etablerades ett centrum för statsapparaten på Stockholms slott, dessutom skapades ett nätverk av fogdar, fogdeskrivare och länsmän i en vittförgrenad lokal administration. Antalet kronans fogdar, de lokala cheferna, steg från några tiotal i början av seklet till mer än tvåhundra i mitten av seklet och fortsatte att öka därefter.

Under 1500-talets första del flyttades fogdarna ofta mellan olika delar av landet, men under senare delen av 1500-talet blev detta mer ovanligt vilket medförde att de knöts fastare till lokalsamhället. Samtidigt ökade den tid en fogde satt på en och samma post. En undersökning av fogdar i Östergötland och Södermanland visar att en genomsnittlig fogde i mitten av 1500-talet satt knappt fyra år på en och samma fogdesyssla, medan han i slutet av århundradet satt i genomsnitt sex år. Antalet olika fogdesysslor som en man kunde ha förblev omkring tre.

Med rötter direkt in i lokalsamhället fanns nämndemän och häradsting, liksom präster och sockenstämmor, vilka drogs in i kontrollsystemet.

Statsapparatus utveckling kan kortfattat beskrivas som att under 1500-talet ökar antalet tjänstemän och under början av 1600-talet skapades fastare organisationsformer som fortfarande utgör grunden för mycket av den svenska byråkratin, främst länsorganisationen med landshövdingar samt rättsapparaten från hovrätten och nedåt.

Staten tog hänsyn till bönderna. Ett exempel kan hämtas från det nordiska krigets tid på 1560- och in på 1570-talet. Bönder vars gårdar blivit brända eller skadade fick sänkta skatter, så kallade avkortningar. Dessa föregicks av förhandlingar där präster och

En avkortningslängd som avslutas med godkännande från bönderna: "Bekennis vi oss menige man som bygga och boande äre uti Sönderbo härad" att detta register har skrivits av sockenpräster-na och blivit lagligen uppläst på ett ting. Undertecknat av nämndemännen samt försett med häradets sigill, ett stort "S", för Sunnerbo i Småland.

Biskups wij och menige Mann
 som byggha och boand ärs wi
 Sönderbo. Härvidt att thzta förre
 Register för vänn sockna prestern
 skrift haffa haffu värdt opri
 värdt. Härvidt tingh lageligen
 upbindett 2 tingh så sin fan us
 Register Lätt, och rättmjkt thzta
 vider wij med värdt hards sijnatt
 Tasse satti i nemorden anders i
 Holger Lasse i Dammend Peter
 i Östnabij Lasse i Alensta Pävel
 Prost Jan i Kallakop Peter i
 Holmna Anders i Sönderstörpa
 Peter i Lilan Lasse i Hanger
 Svs Bagge Hans i Bertharid
 Jah Sönderbo 8 Septem anno 67

häradsrätt delvis representerade bönder och lokalsamhälle medan fogden talade för krona och centralmakt. Avkortningslängderna försågs ibland med häradsrättens sigill som ett tecken på godkännande. Dessa förhandlingar på lokal nivå innebar att krigets ödeläggelse inte följdes av överklaganden till centralmakten från bönderna om att skattetrycket var för hårt.

På riksnivå var bondeståndet en kontaktväg till överheten. Besvärsskrivelser med klagomål var en vanlig form av protest, och det kunde löna sig att klaga.

I det system av kontroller och motkontroller som utvecklades ingick särskilda kommissioner, under 1600-talet över tvåhundra, som bland annat undersökte klagomål. Ett exempel kan ges från de politiska strider som föregick den stora reduktionen, minskningen av adelns gods. En kommission tillsattes som skulle rannsaka förhållandena utmed Norrlandskusten. Under ett par vintermånader 1670 reste två riksråd runt och samlade bönderna för att de skulle kunna framföra klagomål. Även om kommissionen inte kunde komma åt landshövdingen, som hade mäktiga beskyddare, ledde dess arbete till att en rad olagliga skatteuttag avskaffades. För att statuera exempel kastades också en fogde i fängelse för att han slagit en bonde.

Den starka staten ska inte förskönas. Dess etablering banade väg för en mycket kraftig ökning av skatter under 1600-talet. Men det fanns möjligheter för bonden att göra sin stämma hörd, och staten tog viss hänsyn. Kontakterna mellan lokalplanet och statsledningen blev dessutom alltmer formaliserade.

Den nya adeln

Adeln var inte talrik. Dess andel ökade visserligen under 1600-talet men den omfattade ändå långt mindre än en procent av befolkningen, medan den i exempelvis Frankrike vid denna tid utgjorde omkring två procent. Den svenska adeln fick dessutom under 1500-talet se sina positioner kringskurna. Under senmedeltid hade högadeln haft stora förläningar men dessa avskaffades av Gustav Vasa.

Statsadministrationen byggdes till en början upp med ofrälse och lågadel som var direkt lojala gentemot fursten, exempelvis ofrälse sekreterare som Erik XIV:s Jöran Persson. Adeln, särskilt högadeln, upplevde detta som ett hot. Motdraget blev adelns kamp för ensamrätt till högre ämbeten, en kamp som adeln med växlande framgång drev från slutet av 1500-talet och hela det följande århundradet.

Adelns inträde som statstjänare skedde samtidigt som rusttjänst gradvis upphörde att vara ett krav. Adliga förfäder eller nyadlande blev vägarna till adelsståndet. Under 1500-talet var antalet adliga i riket i stort sett konstant, omkring 500 män med familjer. (Om Finland räknas bort och Skånelandskapen tas med blir antalet ungefär detsamma.) Från 1630-talet ökade antalet adliga drastiskt genom nyadlande och i slutet av århundradet var adeln fem gånger så stor som i början av århundradet. De flesta av de nyadlade fick försörja sig som civila statstjänstemän eller officerare. Den politiskt och ekonomiskt dominerande gruppen var dock fortfarande den godsrika högadeln.

Den historiska paradoxen är att adeln i en viss mening blev mer underordnad, i en annan mening fick större kontroll över den utvidgade statsapparaten.

Prästerskapet

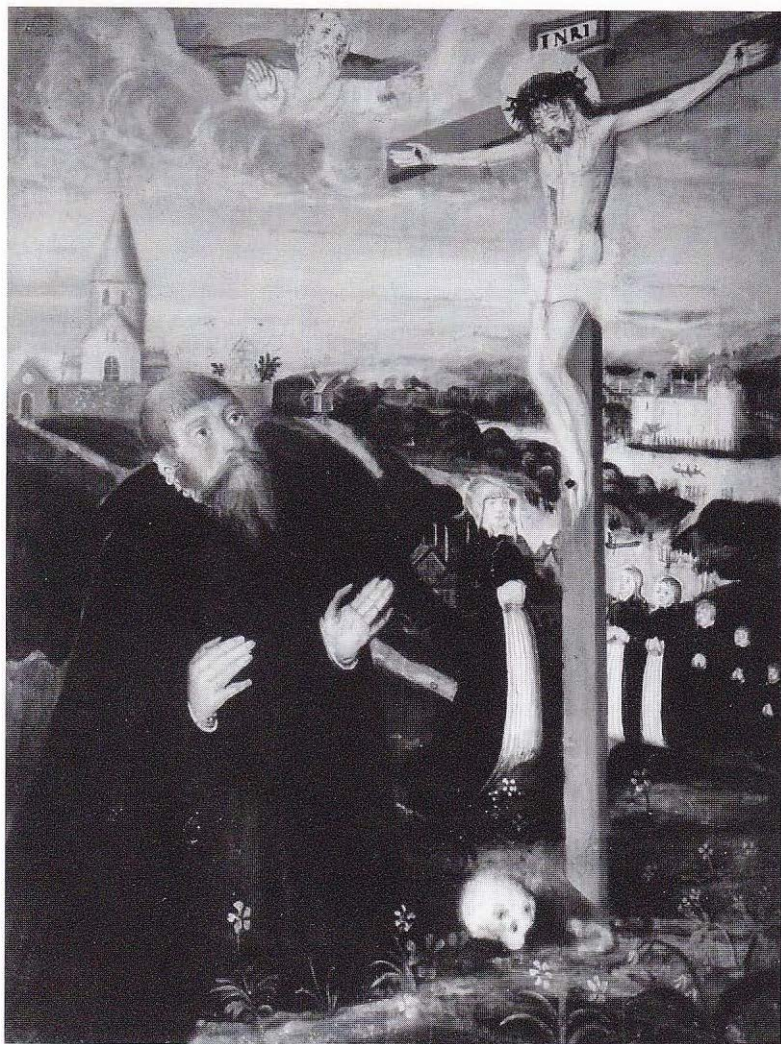
För kyrkans män var reformationen inte bara en fråga om makt och ägande, utan också en existentiell förändring eftersom deras ställning mellan människor och Gud förändrades. Deras världsliga och andliga ledning skedde inte längre genom påvestolen i Rom, de leddes i stället av kungen och blev statstjänare. När prästernas nya roll stabiliserats kom de att bli den viktigaste förmedlaren av kronans budskap till folket. Gustav II Adolf vände sig till dem i sitt tal till rikets ständer 1630 när Sverige gav sig in i det stora kriget. Kungen sa att de skulle tillhålla sina åhörare att vara överheten trogna, och även säga till sina åhörare:

vilkas hjärta I hava uti ert våld och dem kunna regera både till gott och ont, att de sig vällvilligt och lugnt förhålla och utge till kronan och deras husbönder, vad helst de pliktiga äro.

Prästernas roll för den växande statsapparaten var dock inte bara ideologisk. Kyrk●bokföringen, som prästerna fick ta hand om, blev ytterligare ett av statens kontrollinstrument.

Det vore dock en alltför mörk bild att teckna prästerskapet som enbart den nya maktstatens ideologiska kolportörer. Predikans roll och ett mera direkt förhållande mellan individ och Gud skapade en allt djupare folkreligiositet (en förändring som för övrigt fick en motsvarighet i de katolska länderna under motreformationen). Läskunnigheten fick en bredare spridning liksom tryckta skrifter. Detta var förutsättningar för kommande förändringar.

Epitafium över prästen Bengt Tynesson med familj. I denna tidiga landskapsbild ser vi Sångå kyrka på Svartsjölandet samt Svartsjö slott. Här finns också väderkvarnar, och prästgården försedd med skorstenar.

Vi får inte heller glömma bort att prästerna var jordbrukare, och ofta förestod socknens största jordbruk. Prästdagböcker finns redan från 1500-talet, ibland med anteckningar om jordbruk. Så skrev exempelvis den blivande biskopen och ärkebiskopen Lars Paulinus Gothus i sin dagbok att vårsådden på prästgården i Uppsala-Näs skedde den 6:e och 19:e april 1608 med korn, havre och ärtor, medan höstsådden med råg skedde den 1:a, 2:a, 6:e och 16:e augusti samma år.

Gustav Vasa

Adelsynglingen som med list, begåvning och järnvilja blev Sveriges kung år 1523 och därefter regerade i 37 år hade en sådan po-

sition att man ställd inför honom måste reflektera över personlighetens roll i historien. Visserligen agerade han inom de givna förutsättningarna men han hade inflytande ner i detaljfrågor. Detta berodde delvis på att landet var litet. Antalet sysselsatta i den svenska statsförvaltningen var inte fler än i någon av Sveriges större städer i dag. Kungen kunde liksom ett mäktigt kommunalråd känna alla av betydelse.

Gustav Vasa skrev och dikterade tusentals brev och flera av dem handlar om jordbruk. Han ingrep med en blandning av välmentat rådgivning, stränga förmaningar och drakoniska beslut. Exempelvis skrev han i april 1550:

Vi Gustav gör veterligt att vi förnimmer att våra nådiga och höga förmaningar om åkerdikning och ängsröjning, desslikes att lägga humlegårdar, av största parten i denna landsända Östergötland ringa och av somliga alls inte blivit beaktade. Vi har fördenskull nu med detta vårt öppna brev bjudit och befallit våra och alla andra goda mäns fogdar samt häradshövdingarna i Östergötland att de efter denna dag skall ha ett flitigt och noga uppseende med sådan åkerdikning och ängsröjning, sammalunda med humlegårdar.

Om ingen förbättring skedde skulle böter utdömas.

Gustav Vasa var intresserad av och kunnig i jordbruksfrågor. Ett urval av hans brev bildar rudiment till en jordbrukslära. Mest utförligt var ett öppet brev som utfärdades den 20 juni 1555. Det sändes, som många av kungens brev, i kopior till i stort sett varje härad i landet för att läsas upp. Öppenhjärtigt skrev kungen att målet med hans goda råd var att öka skatteintäkterna.

Till hans favoritteman hörde nyodlingar, och han klagade över bönder som försökt hindra nyodlare på utmarkerna. Andra återkommande uppmaningar rörde ängsröjningar och åkerdiken. Även utdikning av mossar till ängsmark engagerade honom, liksom röjning i skog för bete. I sitt stora brev från 1555 beskrev han att illa skötta åkerdiken medförde att åkrarna torkade för sent och att vårsådden därför blev försenad. I dessa frågor befann han sig i takt med tiden – nyodlingar, diken och ängsröjningar tillhörde 1500-talets agrara omvandling.

Djurhållning uppehöll han sig gärna vid. I brev till fogdarna kunde han ägna sig åt detaljerade redogörelser, exempelvis hur en avelshingst skulle väljas ut. År 1554 skrev han till allmogen i Väs-

tergötland ett brev som enbart handlade om betet för ollonsvin. Kungen inskräppte att ollonen inte fick rivas ned från träden innan de var mogna, och att ollonen absolut inte fick säljas utan skulle ätas av böndernas egna svin.

Kungen hade god kunskap om olika landsändars säregenheter, exempelvis sände han breven om dikning endast till östra Sverige där diken var vanliga. Men han försökte också införa nyheter. Hans propaganda för den finska rian gav föga resultat, och när han klagade på sin småländske fogde för den låga avkastningen tyder det på att kungen inte riktigt satt sig in i, eller accepterat, villkoren för jordbruk i Smålands inland.

Det fanns tekniska nyheter som kungen inte alls berör, som järnharvens spridning eller den tyngre järnbillen, men dessa nyheter fanns tidigt på kungsgårdarna.

Under 1540- och 1550-talen lät kungen bygga upp ett nät av kungsgårdar. Avsikten var att dessa skulle täcka landet, men det var främst i kronans och kyrkans gamla bygder som kungsgårdar i egen drift etablerades: i Bergslagen, i Mälardalen, på Östgötaslätten och runt Kalmarsund. Gårdarna skulle fungera som stödjepunkter för statsmakten under direkt kontroll av kungen. Men de skulle också ha fungerande jordbruk och kungen försökte införa nyheter. Ibland mötte han dock ett svårt motstånd.

På Osby i det inre av Småland försökte fogden införa tresäde, mitt i ett massivt ensädesområde. Avsikten var sannolikt att nå upp till Mälardalens avkastningsnivåer, men det motsatta inträffade. Avkastningen föll katastrofalt och försöket fick ges upp. Orsakerna var att bönderna faktiskt använde ändamålsenliga metoder och att en stor del av arbetet utfördes av dagsverksbönder som inte bara tog med sig egna redskap utan också invanda arbetsmetoder.

Under 1500-talets slut och i början av 1600-talet avvecklades nästan alla kungsgårdar som kronan haft i egen drift. Det hade visat sig att de genomgående varit olönsamma för kronan.

Gustav Vasa var en framsynt hushållare och kungsgårdarna var i viss mån försök till mönstergårdar. Men det vore att överdriva kungens roll om den ses som avgörande för jordbruksutvecklingen. Det är tveksamt om det stora flertalet bönder tog något djupare intryck av kungens ord om hur gårdar skulle skötas eller om de såg kungsgårdarna som förebilder.